

ДУХОЎНАЯ КУЛЬТУРА СУПОЛЬНАСЦІ ЯК АБ'ЕКТ УЗДЗЕЯННЯ ВАЕННАЙ ПАЛІТЫКІ

*М.А.Бяспалая, доктар гістарычных навук,
прафесар, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
культуры і мастацтваў*

Духоўная культура кожнага народа настолькі тонкая субстанцыя, што падаецца: яна не ў стане вытрымаць знешні варожы націск. Аднак гістарычная эвалюцыя даказвае: у многіх выпадках, асабліва на ранніх этапах развіцця чалавецтва, адбывалася наадварот. Як прычыну гэтага можна прымаць відавочны факт больш высокага па ўзроўні і змесце духоўнага жыцця зняволенай супольнасці, чым у пераможцаў. Толькі з распрацоўкай і пашырэннем нацыянальных і нацыяналістычных ідэй і ператварэннем войнаў з больш-менш лакальных у маштабныя пачынаюцца планамерна распрацаваныя ціск і ўздзеянне на духоўнае жыццё людзей на захопленай тэрыторыі.

Мы ставім сваёй задачай, наколькі дазваляюць межы артыкула, прааналізаваць у гістарычнай рэтраспектыве працэс узаемадзеяння і ўзаемаўплыву духоўнай культуры пераможаных і пераможцаў. У якасці аб'екта даследавання намі абрана духоўнае жыццё народаў, якія складаюць еўрапейскую цывілізацыю. І пачаць, безумоўна, лагічна з гістарычных падзей Антычнасці. Выключным прыкладам станюўчага ўзаемадзеяння духоўнай культуры двух супрацьлеглых бакоў з'яўляецца культура элінізму. Яна пачала фарміравацца на заваяваных тэрыторыях Сірыі, Егіпта, Двурэчча пасля паходаў Аляксандра Македонскага як спляў грэчаскай культуры з мясцовымі. Гарады, заснаваныя ім і яго палкаводцамі, становіліся цэнтрамі эліністычнай навукі і культуры, сярод якіх, бясспрэчна, выдзялялася Александрыя Егіпецкая. Дзякуючы матэрыяльнай падтрымцы правіцелямі Егіпта вучоных і пісьменнікаў, а таксама выдзяленню значных сродкаў на стварэнне храма Муз (Мусейона), набыццю кніжных збораў, іх класіфікацыі, распрацоўцы пачаткаў многіх кірункаў сучаснай навукі, Александрыя ператварылася на некалькі стагоддзяў у цэнтр культурнага жыцця эліністычнага свету. Фарміраванне эліністычнай культуры разбурыла і галоўны стрыжань духоўнай культуры грэкаў – пантэон багоў, які пачаў пашырацца за кошт егіпецкіх, сірыйскіх багоў ці сваіх, раней другарадных.

Наступны гістарычны прыклад звязаны з гісторыяй Рыма. Да нашага часу ў некаторай ступені адкрытым застаецца пытанне аб вытоках духоўнай культуры рымскага грамадства, і значная частка навукоўцаў разглядаюць як яе матрыцу духоўную культуру Элады. Не абмяркоўваючы падрабязна гэтую важную праблему, пагодзімся з такой высновай і выкарыстаем некаторыя гістарычныя факты ў якасці доказу.

Культурныя кантакты паміж элінамі і італікамі існавалі яшчэ да ваенных паходаў Рыма ў Грэцыю. На поўдні Апенінскага паўвострава і ў Сіцыліі, у так званай Вялікай Грэцыі, квітнелі грэчаскія гарады-калоніі з высокім узроўнем навукі і культуры. Ужо ў III ст. да н.э. прадстаўнікі рымскіх сацыяльных вярхоў пачынаюць запрашаць грэчаскіх настаўнікаў у свае сем'і. Сістэма навучання, якая на той час склалася ў грэчаскіх полісах, перамагае папулярную тады ў рымлян этрускую сістэму. Пранікненню грэчаскай адукацыі і культуры працівіліся многія з відных патрыцыяў, да прыкладу знакаміты Катон. Ён быў не толькі прыхільнікам разбурэння Карфагена, але і лютым праціўнікам грэчаскай культуры. Яго пазіцыя была настолькі бескампраміснай, што, каб не залежаць ад настаўнікаў-грэкаў, Катон напісаў для свайго сына гісторыю старажытнай Італіі на лацінскай мове, якая на той час была нераспрацаванай, бо на ёй пісалі толькі паведамленні Сената.

Грэчаская культура паступова пранікала ва ўсе сферы жыцця рымскага грамадства — ад ужывання грэчаскіх імён, увядзення грэчаскіх звычаяў у паўсядзённае жыццё, пераймання ўзораў архітэктуры да з'яўлення эпітафій на магільных плітах. Даследчыкі сцвярджаюць, што сярод заснавальнікаў рымскай літаратуры і гісторыі не было ніводнага рымскага прозвішча, рымляне былі прадаўжальнікамі гэтага працэсу, аднак пісалі яны спачатку на грэчаскай мове [2, с. 129]. Толькі з Катона пачынаецца развіццё літаратурнай і навуковай лацінскай мовы. Выразныя перамены ў духоўным жыцці Рыма адбыліся ў I ст. да н.э., калі рымляне ўжо засвоілі і пачалі развіваць і ўзбагачаць духоўную культуру заваяваных народаў, у сваю чаргу пашыраючы яе на плямёны, насяляючыя новыя рымскія правінцыі.

Аналагічныя працэсы ўзаемадзеяння паміж духоўнымі культурамі ахвяры і пераможцы адбываліся і на наступных этапах гістарычнага развіцця. Ні варварскія плямёны, якія захапілі Заходнюю Рымскую імперыю, ні праз тысячагоддзе татара-

манголы, які разбурылі першую дзяржаву ўсходнеславянскіх плямён, не кранулі галоўную састаўную частку духоўнага жыцця на захопленых тэрыторыях – хрысціянскую царкву. Дарэчы, варварскія плямёны паступова прымалі хрысціянства. З гэтага працэсу, безумоўна, выпадаюць крыжовыя паходы, якія былі выкліканы ідэалагічнай прычынай – барацьбой з нявернымі. Паказальна, што закончыліся паходы не на карысць крыжаносцаў.

У перыяд Высокага Сярэднявечча духоўная культура Італіі распаўсюдзілася па ўсёй Еўропе. І зноў жа адной з прычын гэтага стала перасяленне вучоных-грэкаў пасля падзення Візантыі ў Італію і іх уплыў на актывізацыю духоўнага жыцця Італіі ў перыяд Адраджэння. Справядліва трапнае заключэнне вядомага гісторыка С.М.Салаўёва, што “ўся Еўропа жыла агульным жыццём... Італія, дзе пачалося Адраджэнне, была месцам спаткання для ўсіх заходне-еўрапейскіх народаў, і новае жыццё лёгка разнеслася паўсюдна” [7, с. 18].

Узаемадзеянне і ўзаемапранікненне асобных праяў духоўнай культуры пераможцаў і пераможаных можна назіраць на працягу стагоддзяў. Нават нягледзячы на распаўсюджванне з канца XIX ст. ідэй нацыяналізму, падзеі Першай сусветнай вайны не дазваляюць зрабіць выснову аб супрацьстаянні дзвюх культур на акупіраванай немцамі тэрыторыі. Наадварот, можна прывесці выразныя прыклады, калі нямецкія акупацыйныя ўлады прызнавалі аднолькавыя правы беларускай мовы з іншымі мовамі на акупіраванай нямецкімі войскамі тэрыторыі ці дазвалялі выпуск газет, адкрыццё беларускамоўных школ у час акупацыі 1918 г.

Толькі з пашырэннем нацыяналістычных ідэй аб “вышэйшай расе”, ці, больш дакладна, “арыйскай расе”, пачынаецца падрыхтоўка да ідэалагічнай апрацоўкі прадстаўнікоў “ніжэйшых рас”. Шмат напісана аб існаванні пэўнага падабенства двух таталітарных рэжымаў – леварадыкальнага ў форме бальшавізму і праварадыкальнага ў форме германскага нацызму. Гэты фактар выклікаў пэўнае падабенства ў выкарыстанні формаў і метадаў ідэалагічнай работы.

Як вядома, нацысцкія вярхі Германіі разам з планами знішчэння насельніцтва акупіраваных тэрыторый, эканамічнага рабавання, прысваення здабыткаў матэрыяльнай культуры прадугледжвалі і “культуртрэгерскія” дзеянні сярод мясцовага насельніцтва.

Кіраўніцтва Трэцяга рэйха загадзя рыхтавалася да ідэалагічнай барацьбы, нават нягледзячы на існаванне дагавора ад 23 жніўня

1939 г. Забаранялася, напрыклад, друкаваць добразычлівыя артыкулы і рэпартажы аб Савецкім Саюзе. Здавалася б, павінна быць наадварот, але вярхушка рэйха баялася, што насельніцтва няправільна зразумее такія рэзкі паварот палітыкі. Прадаўжалася распаўсюджванне антыкамуністычнай літаратуры [4, с. 309].

Укараненне “вышэйшай” арыйскай культуры павінны былі забяспечваць фактычна ўсе прадстаўнікі “вышэйшай расы”. Увесь час акупацыі Мінска ў ім пастаянна знаходзіліся каля 7–8 тыс. рэйхснемцаў, з іх 4–5 тыс. ваеннаслужачых і 3 тыс. цывільных, сярод іх амаль 1,5 тыс. жанчын. Другую групу, менш уплывовую, складалі фольксдойчэ, прыкладна 2,5 тыс. чалавек [3, с. 84–85]. У цэлым, як бачна, акупацыйныя сілы былі значныя.

Нямецкая прэса напышліва называла іх “усходнія першапраходцы”. Своеасаблівым каардынацыйным органам культурнай працы ўсіх кірункаў павінен быў стаць апэратыўны штаб пры Міністэрстве ўсходніх тэрыторый на чале з рэйхсміністрам А.Розенбергам і яго аддзелы на акупіраванай тэрыторыі. Як піша нямецкі даследчык Б.К’яры, «штаб атрымаў цьмяныя ўказанні праводзіць “культурніцкую працу”» [5, с. 97]. Хутчэй за ўсё ўяўленне аб змесце такой працы было сапраўды цьмяным, бо акупанты не ведалі ні гісторыі, ні культуры беларускага народа, затое былі ўпэўнены, што ён жадае далучыцца да вялікай нямецкай культуры. Прасцей за ўсё было заклікаць мясцовых жыхароў да стварэння нямецкай мадэлі грамадства і паабяцаць, што немцы “ахвотна дапамогуць твайму народу, Беларутэнія!” [3, с. 86].

Адначасова акупацыйная ўлада ставіла задачу прапаганды новай культуры і новага культурнага жыцця. Спашлёмся на высновы Б.К’яры, які карыстаўся шматлікімі нямецкімі архівамі і на іх аснове пісаў: «Нямецкія босы... рабілі па-нямецку справаздачы пра “сэнс і каштоўнасць працы ў гэты суровы ваенны час” ды тлумачылі, што Нямецчына змагаецца “не супраць расійскага ці беларускага народа” і што тут адбываецца супольнае змаганне Еўропы супраць супольнага ворага – бальшавізму. Мэтай нямецкага панавання з’яўляецца “перамога, мір, адбудова і росквіт краіны ды ўсяго жыцця”» [5, с. 146].

Прапагандысцкая дзейнасць нямецкіх акупацыйных улад набыла арганізацыйныя формы пасля заснавання 1 верасня 1941 г. аддзела прапаганды з кірункамі друку, прапаганды, мастацтва і культуры. Аддзел быў створаны пры Генеральным камісары Беларусі В.Кубэ, а ў снежні 1943 г. такія аддзелы ўвайшлі ў Міністэрства народнай

асветы і прапаганды. З гэтага часу аддзел складаўся з пададдзелаў прапаганды, друку, культуры, кіно- і радыёпрапаганды [6, с. 11–12].

У фарміраванні новых варункаў духоўнага жыцця акупанты разлічвалі на дапамогу калабарацыяністаў. Вось якімі іх убачыла В.Бембель-Дзядок – жонка вядомага скульптара А.Бембеля – у акупіраваным Мінску летам 1941 г.: «А вось мужчыны ў шаўковых кашулях, якія развяваюцца ад ветру, – гэта эмігранты... Яны ідуць з вялікім імпэтам, не спяшаюцца, гавораць па-беларуску, аднак дыялект нейкі не наш... Вось яны на справе, прыбылі да нас на лафетах нямецкіх пушак. Цяпер яны гаспадары, але не, не гаспадары – халуі, прыспешнікі “гаспадароў”, прыспешнікі фашыстаў» [1, с. 157].

Уражанне сучасніцы падзей пацвярджае нямецкі даследчык Б.К’яры. На падставе архіўных дакументаў ён канстатуе, што «“нацыянальныя правадыры” не гаварылі на мове тых, хто мусіў падлягаць... іх кантролю... Гэтая прорва пашыралася яшчэ праз кожнае сведчанне некампетэнтнасці, што рабіла калабарацыяністаў аб’ектам асмейвання з боку насельніцтва» [5, с. 116].

Магчымасці культурнага развіцця беларускаму народу, на думку органаў Беларускай народнай самапомачы (БНС), павінны былі забяспечыць “народныя дамы”. Пры дамах, меркавалася, будуць працаваць маленькія бібліятэкі, укамплектаваныя беларускай літаратурай, існаваць самадзейныя аркестры, хары, тэатральныя студыі і г.д. [5, с. 132]. Відавочна, што дзеячы БНС ішлі тым жа шляхам, што і ненавісная ім савецкая ўлада. Нічога лепшага прапанаваць свайму народу, аб якім яны так дбалі на старонках газет і ў прамовах, не змаглі. Мала таго, мясцовыя жыхары павінны былі ўтрымліваць гэтыя ўстановы. Безумоўна, вынікі не маглі аказацца станоўчымі. Б.К’яры прыводзіць даныя па Мінскай сельскай акрузе і адзначае, што на канец 1942 г. тут было зафіксавана 14 культурніцкіх ініцыятыў, большасць з якіх мела прыватны характар: чатыры хары, танцавальны гурток, спартыўны клуб, два музычныя гурткі і адна мастацкая выстава [5, с. 134].

Пасрэднікамі паміж акупантамі і насельніцтвам павінны былі стаць мясцовыя прапагандысты. З лагераў для ваеннапалонных у Генеральнай акрузе ў 1943 г. было адабрана 130 чалавек [5, с. 147]. Пасля кароткай падрыхтоўкі яны выступалі на сходах рабочых з прамовамі прыкладна наступнага зместу: “...Беларускі народ пазнаёміўся з жыццём і культурай нямецкага народа і цяпер ненавідзіць бальшавізм яшчэ ў большай ступені... Цяпер

ствараецца новая Беларусія, гэта адчуваецца ў нашай стваральнай працы, ва ўпэўненым маршыраванні беларускіх батальёнаў СС, Саюза беларускай моладзі...” [5, с. 147]. Безумоўна, падобны набор прапагандысцкіх антысавецкіх штампаў зусім не адпавядаў патрабаванням афіцыйных дакументаў, якія прадугледжвалі неабходнасць адпаведнасці прапагандысцкай работы “смантычна і лексічна культурна-гістарычным традыцыям беларусаў і неабходнасць не несці прымет нямецкай стылістыкі і фразеалогіі” [6, с. 13].

Нямецкая акупацыйная ўлада стварала ўмовы для пашырэння сваёй прапаганды, фарміравання новага зместу духоўнага жыцця мясцовага насельніцтва: адкрываліся кніжныя крамы, камплектаваліся спецыяльныя падборкі кніг для нямецкіх бібліятэк. З красавіка 1943 г. у Мінску стала выходзіць прапагандысцкая літаратура пасля заснавання так званага “Прэс-бюро” [6, с. 12]. Шырока рэкламаваліся дасягненні ў тэатральным мастацтве, асабліва калі ў жніўні 1942 г. на сцэне гарадскога тэатра была адзін раз пастаўлена п’еса самога гаўляйтэра В.Кубэ – “Таціла”, напісаная ім у 1920-я гг. Да тэатральнага мастацтва далучылася нават нямецкая адміністрацыя лагера для ваеннапалонных у Масюкоўшчыне, якія пабудавалі драўляны будынак для тэатра. 14 жніўня 1942 г. быў пастаўлены спектакль В.Дайбельна “Карсіканскія браты і сёстры”. У гэтым тэатры, размешчаным побач з магіламі тысяч замучаных салдат, гастраліравалі нават прафесійныя трупы [3, с. 87].

Як адзін з кірункаў змагання з беларускай культурай і насаджэння культуры “арыйскай расы” можна разглядаць рабаванне нашай культурнай спадчыны ў музеях, архівах, бібліятэках ды іншых культурна-асветных установах і замену іх помнікамі нямецкай культуры. 22 кастрычніка 1942 г. мінчанам была дадзена магчымасць азнаёміцца з выставай “Новая Германія” [3, с. 86]. Іншыя буйныя антысавецкія кампаніі былі звязаны са святкаваннямі “дня вызвалення” (22 чэрвеня), дня нараджэння “фюрэра”, 1 Мая [6, с. 15]. Нацысцкая партыя арганізоўвала майскія святы ды мітынгі ў гонар дня маці, на якіх з прамовай “Табе, Маці” выступаў Генеральны камісар.

Новай формай прапагандысцкай работы былі экскурсіі “прадстаўнікоў беларускага народа” ў Германію. Радыёстанцыя “Голас народа” ў Магілёве пастаянна трансліравала антысавецкія прапагандысцкія матэрыялы, якія распаўсюджваліся на ўсю Беларусь праз мясцовыя радыёстанцыі. Грамадская думка фарміравалася сродкамі кіна- і фотамастацтва [6, с. 12].

У культурна-асветніцкай працы амаль немагчыма знайсці новыя прыёмы, асабліва пры ўмове ўжывання звыклых для насельніцтва формаў і метадаў. Таму прапагандысты выкарыстоўвалі такія мерапрыемствы, як сельскагаспадарчыя выставы, народныя сходы, царкоўныя службы, школьныя заняткі і інш. для сваіх выступленняў.

Такім чынам, толькі ў XX ст. пасля распаўсюджвання нацыяналістычных ідэй, ператварэння іх у галоўны стрыжань дзяржаўнай палітыкі, далучэння да яе ідэалагічных прынцыпаў былі створаны ўмовы і пастаўлены мэты ўздзеяння на духоўнае жыццё другіх народаў. Асноўныя кірункі ціску ў духоўнай сферы дасканальна распрацоўваліся, ставіліся мэты, вызначаліся выканаўцы. Аднак ні адна, нават самая прадуманая прапагандысцкая акцыя не змагла пазбавіць насельніцтва акупіраванай тэрыторыі асноўнага зместу духоўнай культуры – любові да Радзімы, да сваёй сям’і і блізкіх, вернасці рэлігійным каштоўнасцям і народнай спадчыне.

1. *Бембель-Дедок, О.А.* Воспоминания / О.А.Бембель-Дедок; предисл. Е.И.Гаповой; вступ. ст. Т.О.Бембель. – Мн., 2006.

2. *Дэвис, Н.* История Европы / Н.Дэвис; пер. с англ. Т.Б.Менской. – М., 2004.

3. *Воронкова, И.Ю.* Немецкая община в оккупированном Минске (по страницам газеты “Minsker Zeitung”, 1942–1944) / И.Ю.Воронкова // Беларусь і Германія. Гісторыя і сучаснасць: матэрыялы Міжнар. навук. канф. (Мінск, 22 крас. 2004 г.) / Мінскі дзярж. лінгв. ун-т. – Мн., 2004. – Вып. 3.

4. *История* Второй мировой войны. 1939–1945: в 12 т. – М., 1974. – Т. 3.

5. *К’яры, Б.* Штодзённасць за лініяй фронту: акупацыя, калабарацыя і супраціў у Беларусі (1941–1944) / Б.К’яры; пер. з ням. Л.Баршчэўскага; навук. рэд. Г.Сапаговіч. – Мн., 2005.

6. *Мігунова, А.А.* Прапагандысцкая і культурна-асветніцкая дзейнасць нямецкай акупацыйнай улады ў Генеральнай акрузе Беларусі (1941–1944): аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук / А.А.Мігунова. – Мн., 1999.

7. *Соловьёв, С.М.* Курс новой истории / С.М.Соловьёв. – М., 2003.